

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İSA İBRAHİM OĞLU ARSLAN

**QAFQAZ RESPUBLİKALARININ
TÜRKİYƏ İLƏ ƏLAQƏLƏRİ
(1918-1920-Cİ İLLƏR)**

5502.01 – Ümumi tarix

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Türk xalqları tarixi və Qafqaz xalqları tarixi kafedralarında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Q.Ə.ƏLİYEV

*tarix üzrə elmlər doktoru,
professor*

Rəsmi opponentlər:

F.N.MƏMMƏDOV

*tarix üzrə elmlər doktoru,
professor*

Ş.F.RƏHMANZADƏ

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Tarix kafedrası

Müdafiə «27» fevral 2016-cı il saat « »-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 24 fevral 2015-ci ildə 52 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universiteti nəzdində yaradılmış tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcələri almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.161 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı-AZ-1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 31.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ” 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi:
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

S.Y.SÜLEYMANOVA

I. DISSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Problemin elmi aktuallığı. Türk dünyası və Qafqaz regionunun tarixində uzun illər boyu tədqiqatçıların, siyasətçilərin və dövlət xadimlərinin diqqətini cəlb etmiş çox önəmli elmi problemlərdən biri Birinci dünya müharibəsinin son mərhələsində Qafqazda baş verən tarixi hadisələrin, ilk növbədə isə müstəqil dövlətlərin yaranması və qonşularla, o cümlədən Osmanlı dövləti ilə münasibətlərin araşdırılmasıdır. 100 ilə yaxındır ki, elm və siyasət xadimləri bu problemədən bəhs edir, o dövrün hadisələrini araşdırmağa və qiymətləndirməyə çalışırlar. Müasir dövrdə Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri dostluq, müttəfiqlik, qardaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, “Türkiyə – Azərbaycan əlaqələri gündən-günə möhkəmlənir, inkişaf edir, bundan sonra daha da sürətlə inkişaf edəcəkdir. Bizim dostluğumuz tarixi köklərimizə, milli birliyimizə, bir dilə, bir dinə mənsub olmağımıza əsaslanır və eyni adət-ənənələrə, eyni mənəvi dəyərlərə mənsub olmağımızla əlaqədar gündən-günə möhkəmlənəcək, gündən-günə inkişaf edəcəkdir.”¹

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ulu öndərin Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərini daha da möhkəmləndirmək siyasətini layiqincə davam etdirir. O qeyd etmişdir ki, “Heydər Əliyev Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafı üçün böyük xidmətlər göstərmişdir. Onun məşhur kəlamı bizim hamımız üçün bir nümunədir. O demişdir: Türkiyə-Azərbaycan bir millət, iki dövlətdir. Biz bu siyasətə sadıq. Biz bütün məsələlərdə bir yerdəyik. Siyasi əlaqələrimizi ən yüksək zirvəyə qaldıra bilmişik.”²

Türkiyə Respublikasının Prezidenti R.T.Ərdoğan Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə yüksək dəyər verdiklərini ifadə etmiş, 1918-ci il hadisələrinə münasibətini bildirmişdir.³

Qafqaz respublikaları mövcud olduqları dövrdə Türkiyə ilə münasibətlərə xüsusi önəm vermişlər. Tarixən çox qısa zaman kəsiyində qonşularla normal əlaqələr yaratmaq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, mübahisəli məsələləri, xüsusən də çox mürəkkəb ərazi və sərhəd problemlərini həll etmək istiqamətində çox böyük uğurlar qazanmışdılar.

¹ Əliyev H.Ə. İzmirdə 7 may 1997-ci ildə Azərbaycan Prezidentinə “9 Eylül” Universitetinin fəxri doktoru adı verilməsi mərasimində nitq. // Azərbaycan elminin keşiyində. Sənədlər və materiallar. II c., Bakı, 2013, s.216.

² Əliyev İ.H. Qarsda 2015-ci il martın 17-də Heydər Əliyev adına Anadolu texniki-peşə liseyin açılışında çıxışı. // “Azərbaycan” qəzeti, 19 mart 2015-ci il, № 62

³ Ərdoğan R.T. Qarsda 2015-ci il martın 17-də Heydər Əliyev adına Anadolu texniki-peşə liseyin açılışında çıxışı. // “Azərbaycan” qəzeti, 19 mart 2015-ci il, №62.

Dövlət idarəçiliyi, o cümlədən xarici siyasət, diplomatiya sahəsində təcrübəsi olmayan, lakin geniş erudisiyalı siyasi xadimlərin fəaliyyətləri sayəsində bu gənc dövlətlərin ərazi bütövlüyü əsasən təmin edilmiş, dünyanın böyük dövlətləri tərəfindən tanınmışdı.

Birinci dünya müharibəsinin son mərhələsində, müxtəlif dövlətlərin maraqlarının kəskin şəkildə toqquşduğu çox ziddiyyətli bir yeni yaranmış respublikaların qonşu dövlətlərlə münasibətlərin qurulması istiqamətində fəaliyyəti mümkün olanların həyata keçirilməsi uğrunda mücadilə idi. Osmanlı dövləti ilə Gürcüstan və Ermənistan arasında münasibətlərin tədricən normal məcraya düşməsi, Azərbaycan və Dağlı Respublikaları ilə əlaqələrin müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlməsi, hərbi-siyasi, iqtisadi, nəqliyyat və rabitə sahələrində qarşılıqlı faydalı müqavilə və sazişlər imzalanması böyük nailiyyət idi. Osmanlı dövlətinin 1918-ci ilin yayında və payızında Azərbaycana və Dağlı Respublikasına hərtərəfli dəstəyi, digər Qafqaz respublikalarına yardımları, dövlətlər arasında mehriban qonşuluq və dostluq münasibətləri yaradılması istiqamətində örnək sayıla biləcək böyük fədakarlıq idi.

Osmanlı dövlət xadimləri Qafqazda yeni yaranan dövlətlərə qarşı açıqca təcavüzkar siyasət yeridən köhnə və yeni Rusiyanı təmsil edən qüvvələrlə, eləcə də məkrli, əsassız iddiaları bitib-tükənməyən erməni təmsilçiləri ilə gərgin və mürəkkəb danışıqlar aparırdılar. O dövr hadisələrinin obyektiv araşdırılmasının milli diplomatiyanın dövlət maraqlarını qorumaq uğrunda apardığı ardıcıl mübarizəni öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

Qafqaz respublikalarının Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərin dərinədən və hərtərəfli araşdırılması çox böyük ictimai-siyasi aktuallığa malikdir. Bu, ilk növbədə, 1918-1920-ci illərdə Qafqazda baş verən proseslərin, müəyyən fərqlərlə XX əsrin 90-cı illərində müstəqilliyin bərpasından sonra yenidən təkrarlanması ilə bağlıdır. Məhz o zaman regionda cərəyan edən hadisələrin obyektiv araşdırılması, müasir dövrdə yenidən müstəqillik qazanmış dövlətlərin üzləşdikləri çoxsaylı problemlərin daha düzgün dərk olunmasına, düşükləri mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolları tapılmasına yardım edə bilər.

Qafqaz respublikalarının öz aralarındakı münasibətləri normal məcraya salmaq əvəzinə, tez-tez böyük dövlətlərin himayəsinə sığınmaq, xaricdən yardım almaq, üzləşdikləri problemləri qonşuların mənafeyini zərbə altında qoymaqla həll etmək istiqamətində addımlar atmaları son nəticədə bütün region xalqları üçün fəlakətli nəticələr doğurdu.

XXI əsrin başlanğıcında çəçen mücahidlərinin milli-azadlıq mübarizəsini qan içində boğan Rusiyanın dərhal Cənubi Qafqazda fəallaşması,

itirilmiş mövqelərini bərpa etməyə çalışması və bu zaman özünün də qoşulmuş olduğu beynəlxalq razılaşmaları, hüquq normalarını kobud şəkildə pozmaqdan çəkinməməsi 100 il öncə yaşayanların unudulmamasını, gərəkli dərs alınmasını, müvafiq nəticələr çıxarılması zəruriliyini bir daha əyani şəkildə göstərmişdir.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi 1918-1920-ci illərdə Qafqaz respublikalarının Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərinin bütün aspektlərinin, xüsusən də iqtisadiyyat və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığın araşdırılmasıdır. Bəhs olunan dövrdə Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətini, regionla bağlı planlarını və hakim dairələrin bu planları reallaşdırmaq üçün həyata keçirdikləri tədbirləri ardıcıl şəkildə tədqiq etməyə səy göstərilmişdir. Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq, mövzunu hərtərəfli şərh etmək üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək nəzərdə tutulmuşdur:

- 1918-ci ilin yazında Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi vəziyyətin və Cənubi Qafqaz Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında gərginliyi doğuran səbəblərin aydınlaşdırılması;

- Batumda Osmanlı dövləti ilə gənc Qafqaz respublikaları arasında bağlanmış müqavilələr və onların doğurduğu nəticələrin araşdırılması;

- Türkiyənin Azərbaycanda və Dağlı Respublikasında dövlətçiliyinin bərpası və möhkəmləndirilməsinə göstərdiyi yardımların aydınlaşdırılması;

- Cənub-qərbi Qafqazla bağlı Osmanlı dövlətinin və Qafqaz respublikalarının siyasətinin müqayisəli tədqiq edilməsi;

- Türkiyə ilə Ermənistan Respublikası arasında ərazi mübahisələri və sərhəd məsələləri ətrafında gedən diplomatik və hərbi-siyasi çəkişmələrin təhlil edilməsi;

- Şimali Qafqazın dağlı xalqlarına Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanın yardımları məsələsinin öyrənilməsi;

- Türkiyə ilə Qafqaz respublikaları arasında iqtisadi-ticarət, maliyyə, nəqliyyat və rabitə sahələrində əməkdaşlığın tədqiq edilməsi;

- Türkiyə ilə Qafqaz respublikaları arasında mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində əlaqələrin öyrənilməsi.

Tədqiqatın predmeti 1918-1920-ci illərdə Qafqaz-Türkiyə münasibətləri və bu münasibətlərə regionun hüduqlarından kənarda cərəyan edən hadisə və proseslərdir. Tədqiqat işində daha çox iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi tədbirlərinə yer verilmişdir.

Dissertasiyanın xronoloji çərçivəsi 1918-ci ilin başlanğıcından 1920-ci ilin sonuna qədərki dövrü əhatə edir. 1918-ci ilin ilk aylarında Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında sülh müqaviləsi bağlanması,

mübahisəli sərhəd məsələlərinin nizama salınması üçün danışıqlar başlanmışdı. 1920-ci ilin sonunda isə Ermənistan Respublikasının məğlub edilməsi və bolşevik çevrilişləri nəticəsində Qafqazda yeni ictimai-siyasi şərait yaranmış və Türkiyə regionla bağlı problemləri Qafqazın yeni sahibi olan Sovet Rusiyası ilə həll etməli olmuşdu.

Mövzunun öyrənilməsi vəziyyəti. Qafqaz respublikalarının qonşu dövlətlərlə münasibətləri probleminin öyrənilməsi sahəsində keçən dövr ərzində böyük uğurlar əldə edilmişdir. Hələ 1918-1920-ci illərdə o dövrün siyasi və dövlət xadimləri tərəfindən yazılmış məqalə və əsərlərdə Qafqaz respublikaları ilə Osmanlı dövləti arasında normal münasibətlərin qurulması, bu zaman üzləşdikləri çətinliklər haqqında çox dəyərli bilgiler əks olunmuşdur. Bu baxımdan, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, H.Bammat, Kazım Qarabəkir paşa, Camal paşa, Z.A.Avalişvili, N.N.Jordaniya, O.Kaçaznuni və başqa müəlliflərin əsərləri həmin dövrdə cərayan edən hadisələrin iştirakçılarının qələmindən çıxdığı üçün xüsusi qeyd edilməlidir¹. M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərində müstəqillik ərafəsində və sonrakı dövrdə Qafqaz regionunda cərayan edən hadisələri obyektiv şərh etmiş və Azərbaycandakı Türkiyə nümayəndələrinin işğal dövründəki fəaliyyətinə dair maraqlı faktları qeyd etmişdir. Sovet Rusiyasının Qafqazı işğal etməsindən sonra mühacirətə getməyə məcbur olan dövlət xadimləri yazdıqları əsərlərdə görülən işlərdən və həyata keçirməyə macal tapmadıqları planlardan geniş bəhs etmişlər.

Həddindən çox mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlarla zəngin olan, eyni zamanda həssas yanaşma tələb edən bu mövzuyla bağlı ayrı-ayrı məsələlərə həm Qafqaz respublikalarında və Türkiyədə, həm də regiondan kənarda çoxlu əsərlər həsr edilmişdir.

XX əsrin 20-ci illərində Sovet hakimiyyəti orqanları Qafqazın 1917-1920-ci illər tarixinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirməyə başladılar. Regionda tarix elmini inkişaf etdirmək üçün mərkəzdən V.Qurko-Kryajın, A.Popov, A.Rayevski, Y.Rat-qauzer, S.Sef, A.Stavrovski, A.Steklov və digər mütəxəssislər yerlərə ezam edildilər. Bu mütəxəssislər Qafqazda

¹ Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990, Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, Əsrimizin Siyavuşu. Bakı, 1990; Topçubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü. // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1990, №3, Paris məktubları. Bakı, 1998; Bammat H. Qərb mədəniyyətinin inkişafında müsəlmanların rolu. Bakı, 1994; Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz. C.1, İstanbul, 2008; Авалишвили З.А. Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921 гг. Воспоминание. Тифлис, 1925; Записки Джемал паши (1913-1919 гг.). Тифлис, 1923; Жордания Н.Н. За два года. Тифлис, 1919; Качазнун О. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку, 1990

Sovet hakimiyyətindən öncə mövcud olmuş “millətçi hökumətlərin” siyasətini tənqid edən bir sıra əsərlər yazıb nəşr etdilər¹. Bu əsərlərdə Osmanlı dövləti Qafqazı istila etməyə çalışan qəsbkar kimi təqdim olunmuşdur. Lakin bu əsərlərdə müstəqil respublikalarla bağlı bir sıra doğru faktlar da oxuculara çatdırılmışdır. Ona görə də, bir müddət sonra bu müəlliflər özləri repressiyaya məruz qaldılar. Bu səbəbdən uzun müddət “təhlükəli” dövr olan 1917-1920-ci illər tarixini araşdırmağa cürət edən olmadı.

XX əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısından etibarən Sovet cəmiyyətində baş verən mülayimləşmə şəraitində Sovet rejiminə sədaqətlərini sübut etmiş P.Əzizbəyova, Z.İbrahimov, Y.Tokarjevski, S.Aqayan, B.Adamiya, Q.Qaloyan və digər müəlliflər bu dövr tarixinə dair əsərlər yazmaq imkanı qazandılar. Lakin bu tədqiqatçıların əsərlərində geniş faktiki material tədqiqata cəlb edilsə də, dövrün tarixi obyektiv araşdırılmaq əvəzinə, daha çox saxtalaşdırılmış, müstəqil respublikalar burjua-millətçi rejimlər kimi tənqid edilmişdi². Nəticədə, XX əsrin 50-ci illərindən etibarən Qafqazda “sosialist inqilabı”nın elmi əsaslandırılması aparılmış və problemlə bağlı kosmopolit-kommunist konsepsiya formalaşdırılmışdı.

XX əsrin 70-80-ci illərində yazılmış əsərlərdə də bu cür yanaşma qalmaqda idi. Q.Jvaniya, T.Köçərli, A.Menteşəşvili, S.Stepanyan və digər müəlliflər 1918-1920-ci illərdə baş verən hadisələrə kommunist ideologiyası prinsiplərindən yanaşmaqla qiymət verməkdə davam edirdilər. Bu müəlliflərin əsərləri daha geniş faktik materiala əsaslanması və dərin araşdırılması ilə seçilsə də, müəlliflər siyasi sistemin ideoloji qəlibindən

¹ Гурко-Кряжин В.А. Английская интервенция 1918-1919 гг. в Закаспии и Закавказье. — «Историк-марксист», 1926, № 2; Попов А.П. Из истории революции в Восточном Закавказье. Баку, 1924; Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. К истории интервенции и контрреволюции в Закавказье. Баку, 1927; Ратгаузер Е.А. Революция и гражданская война в Баку, ч.II, 1917-1918 гг. Баку, 1927; Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье, Тифлис, 1932, Ставровский А. Закавказье после Октября. Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 г. М.-Л., 1925; Стеклов А. Армия Муссаватского Азербайджана. Баку, 1928

² Əzizbəyova P.Ə. Azərbaycanca Sovet hakimiyyətinin qələbəsində böyük rus xalqının qardaşlıq köməyi. Bakı, 1954; İbrahimov Z.İ. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. 1917-1918-ci illər. Bakı, 1957; Агаян Ц.П. Великий Октябрь и борьба трудящихся Армении за победы Советской власти. Ереван, 1957; Адамян В.И. Из истории английской интервенции в Грузии. 1918-1921 гг. Сухуми, 1961; Галоян Г.А. Борьба за Советский власть в Армении. М., 1957; Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. М., 1960; Токаревский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957

kənara çıxıb bilməmişdilər¹. Bu əsərlərin hamısı üçün başlıca qüsurlar arxiv materialları içərisində kommunist ideologiyasının tələblərinə cavab verməyənlərin ümumiyyətlə tədqiqata cəlb olunmamasıdır.

XX əsrin 90-cı illərindən etibarən Qafqazda müstəqil respublikaların yaranması tarixinin geniş miqyasda tədqiq edilməsinə böyük imkan yarandı. Bir-birinin ardınca bu dövrün müxtəlif aspektlərini, o cümlədən Osmanlı dövləti ilə münasibətləri şərh edən əsərlər yazılmasına başlandı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ilə bağlı ilk ciddi tədqiqat əsəri C.Həsənlı tərəfindən yazılmışdır². Geniş mənbə bazasına malik olan bu kitabda əsas diqqət Azərbaycana verilsə də, Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında münasibətlərdən də bəhs edilmişdir. Müəllif 1918-ci ildə Qafqazda baş verən hadisələrə daha çox Rusiya-Türkiyə qarşıdurması prizmasından yanaşmışdır. Müəllif sonrakı dövrdə bu problemə yenidən müraciət etmiş, Türkiyə, İngiltərə və ABŞ-ın arxiv sənədlərinə istinad etməklə bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır³.

N.L.Nəsibzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətinə həsr edilmiş əsərləri Qafqaz-Türkiyə münasibətlərini öyrənmək baxımından ciddi əhəmiyyətə malikdir⁴. Müəllif Azərbaycanla Gürcüstan, Gürcüstanla Türkiyə arasında münasibətlərə, xüsusən də böyük dövlətlərin siyasətinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

M.Qasimovun Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasətinə həsr etdiyi əsərində⁵ böyük dövlətlərin Qafqazla bağlı planlarından da bəhs etmişdir. Müəllifin Sovet Azərbaycanının xarici

¹ Жвания Г.К. Великий Октябрь и победа Советской власти в Грузии. Тбилиси, 1987; Кочерли Т.К. Исторический поворот в судьбах Азербайджанского народа. Баку, 1980; Ментешашвили А.М. Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии. 1917-1921 гг. Тбилиси, 1987; Степанян С. Армения в политике империалистической Германии (конец XIX - начало XX вв.). Ереван, 1975 və s.

² Həsənov C.P. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993

³ Həsənlı C.P. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, 2008

⁴ Nəsibzadə N.L. Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər). Bakı, 1990; Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, 1996; Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Bakı, 2011

⁵ Qasimov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Üç hissədə. I hissə (1914-cü il avqust-1917-ci il oktyabr), Bakı, 2000; II hissə (1917-ci il noyabr-1918-ci il noyabr), Bakı, 2002; III hissə (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər), Bakı, 2004

dövlətlərlə münasibətlərinə həsr etdiyi əsəri¹ də əhəmiyyətlidir.

İ.M.Musayevin əsərləri Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqazda gedən ictimai-siyasi və hərbi prosesləri öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir². Müəllif ermənilərin anti-azərbaycan, anti-türk siyasətini səriştə ilə araşdırmış və Naxçıvan bölgəsində baş vermiş hadisələrdən bəhs edərkən Türkiyənin xilaskarlıq missiyasını yüksək qiymətləndirmişdir. M.Süleymanovun əsərləri³ Osmanlı dövlətinin Azərbaycan və Qafqaz siyasətindəki hərbi amili öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Müəllif Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərəkətini müxtəlif arxivlərdən götürülmüş sənədlər əsasında geniş şəkildə araşdırmışdır. V.V.Qafarovun monoqrafiyası⁴ Birinci dünya müharibəsinin son mərhələsində Osmanlı dövlətinin və Sovet Rusiyasının Qafqazla bağlı yeritdiyi siyasətin yüksək peşəkarlıqla tədqiq edilməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun kollektivi tərəfindən yazılmış 7 cildlik Azərbaycan tarixinin V-VI cildləri⁵ tədqiq edilən dövrdə baş vermiş bir çox ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni hadisələri işıqlandırmışdır. V cildə 1917-1920-ci illərdə Qafqazda cərəyan edən hadisələrdən, xüsusilə də AXC-nin fəaliyyətindən bəhs olunur. Burada mövzuyla bağlı bir sıra dəyərli fakt və mülahizələrə rast gəlmək mümkündür. VI cild 1920-ci ildə Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövrün hadisələrinə həsr olunmuşdur. Kitabda Türkiyə-Rusiya münasibətlərinə, Türkiyənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və müstəqilliyi məsələsi ilə bağlı apardığı gərgin mübarizəyə epizodik şəkildə toxunulmuşdur.

2004-2005-ci illərdə ikicildlik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyasının⁶ nəşr olunması 1918-1920-ci illərin hadisələrinə obyektiv qiymət verilməsi baxımından növbəti addım olmuşdur. Bu fundamental nəşrdə AXC-nin qonşu respublikalarla münasibətləri haqqında məqalələr verilməsi təqdirəlayiqdir. Bu məqalələrdə siyasi, diplomatik, hərbi-texniki

¹ Qasımov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, 1998

² Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996; Azərbaycan-Türkiyə ilişkileri (1917-1922). Bakı, 1998; Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminde (mart 1917 – aprel 1920-ci illər). Bakı, 2011

³ Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı, 1999; Nuru paşa. Bakı, 1999

⁴ Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, 2011

⁵ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, c.V, Bakı, 2001; VI cild, Bakı, 2000

⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. I c., Bakı, 2004; II c, Bakı, 2005

əlaqələrlə yanaşı, iqtisadi, nəqliyyat və rabitə sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məsələlərindən bəhs edilmişdir.

Son illərdə Azərbaycan tarixi və Qafqaz tarixi üzrə yazılmış ümumi xarakterli əsərlərdə, o cümlədən, İ.M.Hüseynovanın, İ.M.Məmmədovun, R.O.Qurbanovun, İ.Q.Ağayevin yazdıqları dərslik və dərs vəsaitlərində¹ 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinə də müəyyən yer verilmişdir.

Tədqiq edilən dövrün Türkiyə tarixşünaslığı da zənginliyi ilə seçilir. Lakin Türkiyə tarixşünaslığında bir çox əsərlər sırf türk mənbələrinə istinadən yazıldığından bu əsərlərdə birtərəflilik nəzərə çarpır. Bu baxımdan A.N.Kuratın əsəri² zəngin mənbə bazasına əsaslanması ilə seçilir. Osmanlı-Rusiya münasibətlərini araşdıran müəllif Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkətinə, Cənubi Qafqazla bağlı yaranmış türk-alman-rus ziddiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. K.Gürünün 1920-1953-cü illərdə Türkiyə-Sovet İttifaqı münasibətlərinə həsr olunmuş əsəri³ Anadolu hərəkəti ilə Sovet Rusiyası arasında yaxınlaşmanı, Moskva konfransında cərəyan edən hadisələri öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. M.Çolakın Almanıyanın Qafqaz siyasətinə həsr olunmuş dörd hissədən ibarət əsəri⁴ Almanıya arxiv sənədləri əsasında yazılmışdır. Əsər Birinci dünya müharibəsi illərində Almanıya və Osmanlı dövlətlərinin Qafqaz siyasətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. S.Sonyelin Türk Qurtuluş Savaşı dövrünün xarici siyasətinə həsr olunmuş ikicildlik əsərində⁵ Türkiyə-Qafqaz münasibətləri ilə bağlı müəyyən mülahizələr yer almışdır. S.Sürməlinin əsərində Türkiyə ilə Gürcüstan arasında 1918-1921-ci illərdə cərəyan edən hadisələrdən bəhs edilmişdir⁶. N.Yücərin üç bölümdən ibarət əsəri⁷ və Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatından bəhs edən Kaymakam Rüştünün əsəri⁸ mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu

¹ Гусейнова И.М. История народов Кавказа, Баку, 2006; Мəmmədov İ.М. Azərbaycan tarixi, Bakı, 2005; Qurbanov R.O. Qafqaz tarixi. Bakı, 2008; Ağayev İ.Q. Türkiyə 1918-1945-ci illərdə. Bakı, 2008

² Kurat Akdes Nimet. Türkiyə və Rusya. Ankara, 1990

³ Gürün K. Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953). Ankara, 1991

⁴ Çolak M. Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçivesinde Kafkasya Politikası (1914-1918). Ankara, 2006

⁵ Sonyel S. Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika. C.I-II, Ankara, 1986; 1987

⁶ Serpil Sürmeli. Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921). Ankara, 2001

⁷ Nəsir Yücər. Birinci dünya müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı. Bakı, 1999

⁸ Kaymakam Rüştü. Büyük Harpte Bakü yollarında. Askeri Mecmua, Sayı 34, 1934, Bakı, 2008

əsərlərin Türkiyənin Birinci dünya müharibəsi dövrünə aid arxiv sənədləri əsasında yazılmasını yüksək qiymətləndirmək lazımdır.

Rus tarixçilərindən F.D.Volkov, A.B.Kadişşev, N.Q.Korsun, L.I.Miroşnikov, F.İ.Notoviç, B.E.Şteyn və digərlərinin əsərləri¹ Rusiya və Türkiyənin Qafqaz respublikaları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin ümumi mənzərəsini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli faktlarla zəngindir.

Tədqiq edilən dövrlə bağlı Qərb tarixşünaslığında nəşr olunmuş əsərlər də mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Problemin tədqiqi zamanı Qərb müəlliflərindən U.Allen və P.Muratovun, R.G.Syuninin, T.Svyatoxovskinin, L.Sandersin, P.Renouvinin, S.Afanasiyanın, G.Jasikenin, U.Bihlin və U.Zürerin əsərlərinə də müraciət edilmişdir. Lakin Rusiya, Qafqaz respublikaları və Türkiyə arxiv sənədlərinə istinad edilmədən yazıdan bu əsərlərdə birtərəflilik gözə çarpar.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1918-1920-ci illərdə Qafqazda cərəyan edən bütün hadisələr heç də tam şəkildə tədqiq edilməmişdir. Xüsusən Qafqaz respublikalarının qonşu dövlətlərlə əlaqələrinin qurulması, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın ayrı-ayrı aspektləri ciddi araşdırmalar aparılmasını tələb edir. Beləliklə, tarixşünaslığın qısa xülasəsindən də aydın olur ki, Qafqaz respublikalarının Türkiyə ilə əlaqələri (1918-1920-ci illər)» problemi indiyə qədər ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Ona görə də, bu problemin kompleks şəkildə öyrənilməsi tarixşünaslıqda mövcud olan boşluğun doldurulmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Mövzunun mənbə bazası. Tədqiqat prosesində mövzu ilə bağlı xeyli sayda arxiv sənədləri elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir. Bu sənədlərin bir qismi Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arxivlərində saxlanılır, bir qismi də müxtəlif illərdə sənəd topluları şəklində çap olunmuşdur². Sovet dövründə çap olunmuş sənəd toplularında cəmlənmiş sənəd və materiallar

¹ Волков Ф.Д. Крах английской политики интервенции и дипломатической изоляции Советского государства. М., 1954; Кадисhev А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. М., 1960; Корсун Н.Г. Первая мировая война на Кавказском фронте. М., 1946; Мирошников Л.И. Английская экспансия в Иране (1914-1920 гг.). М., 1961; Нотович Ф.И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. М., 1947; Штейн Б.Е. Русский вопрос на Парижской мирной конференции (1919-1920 гг.). М., 1949

² Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (1917-1920-ci illər). I c., Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri. Bakı, 2010; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri. Bakı, 2009; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-80: sənədlər və mənbələr toplusu. Bakı, 1998; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919; Osmanlı arşiv belgelerinde Nahçıvan. İstanbul, 2011 və s.

bir qayda olaraq hakim kommunist ideologiyasına uyğun olaraq xüsusi diqqətlə seçilmişdir. Sənədlərin kommunist ideologiyasına uyğun olmayan hissələri kəsilib atılmış və çap edilməmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında” 30 yanvar 1998-ci il tarixli sərəncamı Müsəlman Şərqində yaranmış ilk demokratik respublikanın tarixinin dərinədən və sistemli şəkildə araşdırılması üçün geniş imkan yaratmışdır. Xüsusən bu sərəncam əsasında yaradılmış Dövlət Komissiyası tərəfindən AXC dövrünün dövlət quruculuğu, xarici siyasət, ordu quruculuğu, qanunvericilik fəaliyyəti üzrə sənədlərin toplu halında 7 cildə nəşr edilməsi böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu toplularda cəmlənmiş sənədlər Azərbaycan tarixinin, bütövlükdə Qafqaz regionunun 1918-1920-ci illər dövrünün araşdırılması üçün çox dəyərli mənbələrdir.

Problemin araşdırılmasında mövzu ilə bağlı Türkiyə, Böyük Britaniya, Rusiya, Gürcüstan arxivlərində saxlanılan sənəd və materiallara geniş yer verilmişdir. Türkiyə arxivlərində mühafizə edilən və Naxçıvan, Ermənistan, Cənub-qərbi Qafqazın digər bölgələri ilə bağlı çox qiymətli sənədlər İstanbulda 2011-ci ildə nəşr edilmişdir. AMEA Tarix İnstitutu da son illərdə xarici ölkələrin arxivlərində saxlanılan sənəd və materialların Azərbaycana gətirilməsi və nəşr edilməsi sahəsində böyük layihə gerçəkləşdirmişdir. Tarix İnstitutunun nəşr etdirdiyi toplularda 1918-1920-ci illərdə Qafqazda və Osmanlı dövlətinin şərq vilayətlərində baş verən hadi-sələri, Almanıyanın, Böyük Britaniyanın, digər Antanta dövlətlərinin, Ağqvardiya-çı və Sovet Rusiyasının regionda yeritdiyi siyasəti dəqiq əks etdirən sənədlər toplanmışdır. Böyük Britaniya arxivlərində saxlanan materialların əhəmiyyətli bir hissəsi Erol Ulubelen tərəfindən türk dilinə çevrilərək nəşr edilmişdir¹.

Mövzunun tədqiqi zamanı Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 894 saylı (AXC Daxili İşlər Nazirliyi), 100 saylı (AXC Ədliyyə Nazirliyi), 970 saylı (AXC Xarici İşlər Nazirliyi), 51 saylı (AXC Xalq Maarif Nazirliyi) və digər fondlarındakı materiallardan da geniş istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işində tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan və Türkiyədə nəşr olunan bir çox mətbuat orqanlarındakı materiallara da müraciət olunmuşdur. Xüsusən, “Azərbaycan” qəzetinin 1918-1920-ci illərdəki saylarında çox zəngin faktik material tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işinin metodoloji əsası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını elmi obyektivlik, tarixi hadisələrə hərtərəfli yanaşma və sistemlilik

¹ Erol Ulubelen. İngiliz gizli belgelerinde Türkiye. İstanbul, 1982

prinsipləri təşkil edir. Müqayisəli-tənqidi təhlilin aparılmasına üstünlük verilmiş, faktlar və hadisələr bir qayda olaraq xronoloji ardıcılıqla yazılmışdır. Tarixi hadisə və proseslərə yanaşmada tarixi fakt və hadisələrə obyektiv, tərəfsiz münasibət gözlənilmişdir. Müəllif tədqiqat işi üzərində işləyərkən təkcə faktik materialların şərh edilməsi ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda həmin faktları hərtərəfli və dərinlən təhlil etməyə, onların arasındakı əlaqələri aşkar etməyə, hadisələrin əsl mahiyyətini üzə çıxarmağa çalışmışdır. Ayrı-ayrı məsələlərin şərhı zamanı mənbələrdəki faktlara tənqidi yanaşma, müqayisə və qarşılaşdırmadan istifadə edilmişdir. Həmçinin tarixi tədqiqatlarda qərarlaşmış digər prinsiplər və müddəalar da örnək götürülmüşdür.

Dissertasiya işinin elmi yenilikləri. Dissertasiya işinin əsas elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- 1918-ci ilin başlanğıcında Qafqazda və Osmanlı dövlətində qərarlaşmış ictimai-siyasi vəziyyət ilk dəfə bir tam halında şərh edilmişdir;
- Cənubi Qafqaz Komissarlığının və Seyminin Osmanlı dövləti ilə münasibətlərin qurulması istiqamətində fəaliyyəti hərtərəfli öyrənilmişdir;
- Cənub-qərbi Qafqazla bağlı Osmanlı dövlətinin və Qafqaz respublikalarının siyasəti ilk dəfə araşdırılmışdır;
- Türkiyə ilə Ermənistan və Gürcüstan respublikaları arasında sərhəd məsələləri ətrafında gedən diplomatik və hərbi-siyasi çəkişmələr tədqiq edilmişdir;
- Şimali Qafqazın dağlı xalqlarına Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanın yardımları məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir;
- Türkiyə ilə Qafqaz respublikaları arasında iqtisadi-ticarət, maliyyə, nəqliyyat və rabitə sahələrində əməkdaşlıq ilk dəfə tədqiq edilmişdir;
- Türkiyənin Qafqaz respublikaları ilə mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində əlaqələri öyrənilmişdir;
- Anadolu hərəkəti ilə Sovet Rusiyasını bir-birinə yaxınlaşdıran amillərin Qafqazın Qırmızı Ordu tərəfindən işğalında rolu müəyyənləşdirilmişdir və s.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti və aprobasiyası. Tədqiqat işində əldə edilən nəticələr Qafqazın müasir tarixi üzrə ümumiləşdirilmiş əsərlər yazılması zamanı faydalı ola bilər. Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinin dərinlən öyrənilməsi, həmçinin dissertasiya materiallarından ali məktəblərdə dərslük və dərs vəsəti hazırlanması, tələbələrin seminar məşğələlərinə hazırlaşmaları zamanı istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları elmi məqalələr şəklində Azərbaycan, Gürcüstanda, Türkiyədə, Rusiyada nüfuzlu sahə jurnallarında dərc olun-

muş, mövzu ilə bağlı beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

II.DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqat obyektini kimi götürülmüş mövzunun elmi aktuallığı və əhəmiyyəti, xronoloji çərçivəsi əsaslandırılmış, problemin öyrənilməsi əhəmiyyəti, əsas mənbələr şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, metodoloji əsası, əsas elmi yenilikləri və praktik əhəmiyyəti qeyd edilmişdir.

Dissertasiyanın *birinci fəsl*i “**Qafqazın yeni yaranmış cümhuriyyətləri ilə Osmanlı dövləti arasında əlaqələrin qurulması**” adlanır və 3 yarım fəsildən ibarətdir. *Birinci yarım fəsil* “**Normal qonşuluq münasibətləri yaradılması istiqamətində ilk addımlar**” adlanır. Bu yarım fəsildə 1918-ci ilin ilk aylarında Osmanlı dövlətinin Qafqazda yeni yaranmış Cənubi Qafqaz hökuməti ilə normal əlaqələr yaradılması, Cənubi Qafqaz Komissarlığında və Seymində çoxluq təşkil edən gürcü-erməni nümayəndələrinin Osmanlı dövlətinə münasibətdə sərt mövqe nümayiş etdirmələri, onu Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərini geri almaq niyyətindən daşındırmaq xətti yeritmələri haqqında bəhs olunmuşdur. Cənubi Qafqaz Seyminin aprelin 13-də keçirilən iclasında isə N.Jordaniyanın təklifi ilə ölkədə hərbi vəziyyət tətbiq olundu və Osmanlı dövlətinə müharibə elan edildi¹. Bu iclasda həmçinin müharibə aparmaq üçün hökumət başçısı və hərbi nazir Y.Gegeçkəri, daxili işlər naziri N.Ramişvili və maliyyə naziri X.Karçikyandan ibarət fəvqəladə səlahiyyətə malik “Ali Müdafiə Şurası” yaradıldı. Gürcü və erməni hərbi birlikləri Osmanlı qoşunlarına qarşı müharibəyə başladı, lakin elə ilk döyüşlərdə ağır məğlubiyyətə uğradı. Aprelin 15-də Batum tutuldu, qalanın komendantı Gedevanov və birinci gürcü diviziyasının komandiri Artmelidze ştabı ilə birlikdə əsir alındı. Həmçinin 250 top, 2 lokomotiv, çoxlu sayda yük vaqonu, neftlə dolu çənlər ələ keçirildi². Qars istiqamətində də erməni birlikləri geri oturduldu, bölgədəki müsəlman kəndlərinin yandırılmasının qarşısı alındı.

Aprelin 22-də Cənubi Qafqaz Seyminin iclasında Cənubi Qafqaz müstəqil, demokratik federativ respublika elan edildi və A.Çxenkelinin

¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с.183; Serpil Sürmeli. Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), s.84

² Nəsir Yüceər. Birinci dünya müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı, s.33

başçılığı ilə yeni Cənubi Qafqaz hökuməti təşkil edildi¹. A.Çxenkeli təcili surətdə Batum və Qars cəbhələrinə atəşin dayandırılması, şəhərlərin boşaldılması haqqında sərəncam verdi. Qarsdan çıxan silahlı ermənilər yerli türk əhalisinə qarşı zorakılıq və terror aktlarına başladılar. Qısa müddətdə Qars vilayətində 82, İrəvan quberniyasında 211 müsəlman kəndi yandırıldı, əhalisinin bir hissəsi qırıldı, qalan hissəsi isə didərgin vəziyyətə düşdü. Təkcə İrəvan quberniyasında qaçqınların sayı 80 min nəfəri keçirdi².

Osmanlı dövlətinin müttəfiqi olan Almaniya bütün vasitələrlə Ənvər paşanın Şərq siyasətini pozmaq istəyir, onu Ermənistan və Cənubi Azərbaycan ərazisindən keçib ingilislərin Bakıya doğru yolunu bağlamağa yönəldirdi. May ayının ortalarında alman nümayəndələri fəallaşdılar. Onlar Bakı neftini rus sovet hökumətinin köməyi ilə əldə etmək ümidində idilər³. Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Cənubi Qafqaz respublikalarında vəziyyət haqqında hazırladığı məruzəyə görə, Brest-Litovsk sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra Almaniya Bakının neft mədənlərini və Batumdan Bakıya kimi Transqafqaz marşrutunu ələ keçirmək üçün siyasi fəallığını artırmışdı. Ukraynadakı alman qoşunları Odessa və Sevastopolu işğal etdikdən və Qara dənizdəki rus donanmasını ələ keçirdikdən sonra Cənubi Qafqaza birbaşa nüfuz etmək imkanı qazanmış və alman komandanlığı İstanbuldan keçməyən bu marşrutdan dərhal yararlanmağa girişmişdi⁴.

Mayın 26-da Gürcüstan Milli Şurası Gürcüstanın müstəqilliyi haqqında akt qəbul edərək, Gürcüstan Respublikası hökumətinin tərkibini təsdiq etdi. N.Ramişvili Gürcüstanın birinci hökumətinin sədri seçildi⁵. Gürcü hökumətinin ilk xarici siyasət addımı mayın 28-də Potidə Almaniya ilə əvvəlcədən hazırlanmış sazişi imzalamaq oldu, bununla da Gürcüstan Almaniya qəyyumluğunu qəbul etdi. Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Cənubi Qafqaz respublikalarında vəziyyət haqqında hazırladığı məruzəyə görə, Batum konfransında alman nümayəndələrin səyləri nəticə verdi: “Almaniya ilə Gürcüstan arasında müqavilə bağlandı və Almaniya Gürcüstan Respublikasını tanıdı, maliyyə yardımını göstərməyi vəd etdi.

¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с.222

² Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f.970, siy.1, iş 1, v.29

³ Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (1917-1920-ci illər). I c., Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri, s.115-116; Норден А. Между Берлином и Москвой: к истории германо-советских отношений. М., 1956, с.674

⁴ Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку, 2011, с.47

⁵ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 334-335; Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasia (1917-1921). New-York, 1951, p. 121-122

Gürcüstana alman qoşunu yeridildi, Almaniya tərəfi Türkiyə ilə Gürcüstan arasında sülhü təmin etməyi, Gürcüstanın hüquqlarını qorumağı, Gürcüstan da öz mineral ehtiyatlarını Almaniyanın istismarına verməyi öhdəsinə götürdü”¹.

May ayının 28-də Azərbaycan Milli Şurasının ilk iclası keçirildi. İclasda Seymin buraxılması və Gürcüstanın istiqlaliyyətini elan etməsi ilə bağlı Azərbaycanın vəziyyəti müzakirə edildi. Milli Şura Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi haqqında qərar qəbul etdi və “İstiqlal Bəyannaməsi”ni elan etdi².

Seymin erməni fraksiyası da özünü Erməni Milli Şurası elan etdi. Mayın 28-də bu qurum müstəqil Ermənistan Respublikası yarandığını bəyan etdi: “Qafqazda siyasi birliyin pozulması, Gürcüstan və Azərbaycanın öz müstəqilliklərini elan etməsi səbəbi ilə Erməni Milli Şurası da özünü erməni bölgəsinin dövləti elan edir”³.

Beləliklə, 1918-ci ilin yazında Cənubi Qafqaz və Osmanlı nümayəndələrinin sülh müqaviləsi bağlamaq və mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq istiqamətində atdığı addımlar gürcü və erməni siyasi xadimlərin kəskin müqaviməti ilə bağlı müsbət nəticə vermədi, Trabzon və Batum sülh konfransları yarımçıq dayandırıldı.

“Batum müqavilələrinin hərbi-siyasi və iqtisadi-mədəni əməkdaşlığın təməlini qoyması” adlı *ikinci yarımfasildə* Qafqaz respublikalarının Osmanlı dövləti ilə Batumda imzaladığı müqavilələr araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, Cənubi Qafqaz respublikaları öz müstəqilliklərini elan etdikdən sonra Batum sülh danışıqlarında ayrı-ayrılıqda Osmanlı nümayəndəliyi ilə təmasa keçdilər. Mayın 31-də həm erməni, həm də gürcü nümayəndələr Osmanlı tərəfinin 26 may 1918-ci il tarixli ultimatumunu qəbul etdiklərini rəsmən bildirdilər⁴. İyunun 4-də hər üç respublika ilə Osmanlı dövləti arasında “Sülh və dostluq haqqında” müqavilələr imzalandı.

Osmanlı imperiyası ilə Gürcüstan Respublikası arasında bağlanmış 13 maddəlik müqaviləyə görə, Gürcüstan Qars, Batum və Ərdəhan vilayətlərinin, habelə Ahalsıx və Ahalkələkin Türkiyəyə keçdiyini qəbul etdi.

¹ Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку, 2011, с. 47

² Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку, 1998, с.9-10

³ Afanasian S. Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan istiqlaldan sovet rejiminin qurulduğu dönmə qədər. 1917-1923. Bakı, 2012, s.71

⁴ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 341; Serpil Sürmeli. Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara, 2001, s. 147.

İyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Gürcüstan Respublikası arasında 3 əlavə sənəd də imzalandı. Birinci əlavədə tərəflər öz aralarında ticarətə və sərbəst tranzitə icazə verməyi, qarşı tərəfin təbəələrinə münasibətdə ən əlverişli imkan yaratmağı öhdələrinə götürdülər. İkinci əlavədə isə hər iki tərəfdə 10 km-lik sərhəd zolağında ticarətdə xüsusi güzəştlər tətbiq edilməsi şərtləri dəqiqləşdirildi. Həmin gün tərəflər arasında imzalanmış əlavə müqaviləyə görə, Gürcüstan Respublikası öz dəmir yollarından Osmanlı ordusunun hərbi qüvvə, silah-sursat, ərzaq və s. daşımaya razılıq verdi¹.

İyunun 4-də Osmanlı dövləti Ermənistan Respublikası ilə də sülh və dostluq müqaviləsi və ona əlavələr imzaladı. Osmanlı dövləti ilə Gürcüstan Respublikası arasında bağlanmış sazişlərə oxşar olan bu sənədlərə görə, hər iki dövlət arasında yeni sərhəd xətti müəyyən edildi. Gümrü-Culfa və Gümrü-Tiflis dəmir yolları ilə Osmanlı hərbi qüvvələrinin maneəsiz olaraq hərəkət etməsinə Ermənistan Respublikası təminat verdi². Ermənistanın sərhədi İrəvan yaxınlığından keçirdi. Onun ixtiyarında cəmi altı kilometrlik dəmir yolu qalmışdı. Müqaviləyə erməni hərbi birliklərinin tərkisilah edilməsi, Ermənistan ordusunun dərhal dinc vəziyyətə gətirilməsi, erməni ordusunun mövcudluğu və hərbi birləşmələrin sayının Osmanlı dövləti ilə birlikdə müəyyən edilməsi haqqında maddələr salınmışdı³.

İyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Respublikası arasında da müqavilə imzalandı. Azərbaycan üçün çox mühüm əhəmiyyətə malik olan dördüncü maddədə göstərildi ki, dinclik və asayışı möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür. Bu maddə Qafqazın şərqində azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırım həyata keçirən bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı Osmanlı dövlətinin hərbi qüvvə tətbiq etməsinə hüquqi zəmin yaratdı.

Osmanlı dövləti Cənubi Qafqaz respublikaları ilə qarşılıqlı faydalı iqtisadi, ticarət əlaqələri yaradılması istiqamətində də gərəqli addımları atdı. İyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə üç Qafqaz respublikası arasında Cənubi Qafqaz dəmir yolları idarəsinə aid vaqon-parovoz parkının bölüşdürülməsi haqqında saziş imzalandı. Həmin gün Batumda həmçinin Bakı-Batum ağ neft kəmərinin yenidən işə salınması və normal işləməsinə təmin etmək haqqında Osmanlı, Gürcüstan və Azərbaycan dövlətləri müvafiq saziş

¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 349, 351-352, 358

² Afanasian S. Göstərilən əsəri, s.71

³ Hovannisian R.G. Armenia on the Road to Independence 1918. Los Angeles, Berkeley, 1967, p.172-174

imzaladı¹. Bu sazişin imzalanması Azərbaycan neft sənayesinin işinə müsbət təsir göstərüb, onun xarici bazara çıxışını təmin edirdi.

Dağlı Respublikası nümayəndə heyəti 1918-ci il iyunun 8-də Batumda Osmanlı dövləti ilə dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən, Osmanlı dövləti Dağlı Respublikasına hərbi yardım etməyi və xarici təhlükələrdən müdafiə etməyi öhdəsinə götürdü².

İyunun əvvəlində Osmanlı qoşunlarının baş komandanı Nuru paşa öz qərargahı ilə birlikdə Gəncəyə gəldi³.

Osmanlı ordu hissələrinin Qafqazın şərqinə doğru hərəkət etməsi ilə bağlı Almaniya Gürcüstana güclü təzyiq göstərirdi. Gürcüstan Türkiyə qoşunlarını öz ərazisindən Azərbaycana buraxmamaqda maraqlı idi. Ona görə də, iyun ayının 10-da Borçalı istiqamətindən Azərbaycana doğru hərəkət edən türk qoşunları alman-gürcü qoşunları ilə üz-üzə dayandı. Çox da böyük olmayan hərbi əməliyyat nəticəsində Türkiyə ordusu general fon Kressin başçılıq etdiyi alman-gürcü dəstələrini geri oturtdu və xeyli sayda əsir aldı. Bu hadisələrdən az sonra gürcü-alman hərbi qüvvələri Borçalı qəzasına hücum etdi, 120-yə qədər kəndin müsəlman əhalisi qətlərdən qurtulmaq üçün dağlara sığındı. Tiflisdəki Osmanlı diplomatik nümayəndəsi Əbdülkərim paşa qaçqın düşmüş əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasını tələb etdi. Gürcü hökuməti Osmanlı tərəfinin bu tələbini qəbul etdi, əvəzində gürcü ailələrin Axalsıx və Axalkalaka dönmələrinə icazə verilməsini şərt kimi irəli sürdü.⁴ AXC hökuməti də 1918-ci il sentyabrın 11-də Almaniya İmperiyasının Qafqazdakı nümayəndəsi fon Kressə nota verərək Borçalı qəzasında müsəlmanların tərksilah edilməsi və sıxışdırılmasına etirazını bildirmişdi⁵.

1918-ci ilin yayında Osmanlı imperatorluğu ilə Qafqazın gənc cümhuriyyətləri arasında diplomatik və hərbi-siyasi əlaqələrin normal məcraya salınması üçün çalışmaların davam etdiyi bir zamanda iqtisadi və mədəni sahələrdə də əməkdaşlığın təməli qoyulurdu. Osmanlı tərəfi Gürcüstan və Ermənistanla Batumda imzaladığı müqavilələrdə belə bir maddənin də yer almasına nail olmuşdu ki, qarşı tərəf öz ərazisindəki türk-müsəlman əhalinin dini ibadət və vicdan azadlığını təmin etməklə yanaşı, öz doğma dilində təhsil almasına şərait yaradacaqdır. Müqavilələrdə

¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку, 1998, с. 22

² Nəsir Yücəər. Göstərilən əsəri, s.65-66

³ Kaymakam Rüştü. Büyük Harpte Bakü yollarında, s.31

⁴ Serpil Sürmeli. Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), s. 294

⁵ ARDA, f.894, siy. 10, iş 72, v. 14

Gürcüstan və Ermənistanın müsəlman əhalisi məktəb, xəstəxana, məscid inşa etmək, xeyriyyə təşkilatları yaratmaq hüququ da almışdı¹.

Üçüncü yarımfəsil “Dövlət quruculuğu və ictimai asayişin qorunması sahəsində yardımlar” adlanır. Burada Osmanlı dövlətinin Qafqaz respublikalarına dövlət quruculuğu və ictimai asayişin qorunması sahəsində yardımları araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, gənc Qafqaz respublikalarının, xüsusən də Azərbaycan Cümhuriyyətinin və Dağlı Respublikasının dünya ölkələri ilə əlaqələr yaratması cəhdləri ilk günlərdən çox ciddi çətinliklərlə müşayiət olunurdu. Azərbaycan və Dağlı hökumətinin rəhbərləri bu ağır vəziyyətdən Osmanlı dövlətinin Xarici işlər nazirliyinin yardımları ilə çıxmağa nail oldular. M.H.Hacınski 1918-ci il mayın 30-da Osmanlı dövlətinin Xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəyə teleqramla müraciət etdi ki, Avropa ölkələrinin paytaxtlarında, o cümlədən Moskvada olan türk səfirlikləri vasitəsi ilə Azərbaycanın xarici dövlətlərlə əlaqə saxlamasına köməklik göstərsin². Bu müraciətdən sonra müxtəlif dövlətlərin paytaxtlarında fəaliyyət göstərən Osmanlı səfirlikləri AXC-nin yaranması haqqında məlumatla çıxış etdilər.

Kazım Qarabəkir paşa “İstiqlal hərhimiz” adlı xatirələrində 1919-cu ildə və 1920-ci ilin əvvəllərində İstanbuldan, Türkiyənin şərq vilayətlərindən Azərbaycan hökumətinin əmrinə bir xeyli zabit gətirdiyini xüsusi qeyd etmişdir³. Türkiyəli zabitlərin Dağıstan, Naxçıvan, Axalsix və Axalkələk bölgələrində yerli müsəlman əhaliyə hərbi quruculuq sahəsində yardım göstərmələri haqqında da bu yarımfəsildə məlumatlar verilmişdir. Osmanlı hərbi qüvvələri Qafqaz ərazisinə qədəm qoyduğu andan, təkcə ölkəni erməni-rus qüvvələrinin işğalından azad etməklə kifayətlənmir, bütövlükdə ictimai-siyasi vəziyyətin normallaşması üçün gərəkli tədbirləri görürdü. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı Bakıya daxil olduğu zaman şəhər əhalisinə, xüsusən də 1918-ci ilin mart-aprel aylarında müsəlmanlara qarşı soyqırımı görə intiqamdan qorxan xristian əhaliyə müraciət edərək, hər kəsin can və mallarının əmniyyət altına alınacağına və heç kimə yamanlıq edilməyəcəyinə təminat verdi. Şəhərdə asayiş təmin etmək üçün Nazim bəy Bakı komendantı təyin edildi. O, zorakılıq və soyğunçuluq edənlərə qarşı amansız mübarizəyə başladı. Qarət edilmiş əşyaların dərhal sahiblərinə qaytarılmasına göstəriş verdi⁴.

¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с.346

² Həsənlı C.P. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920), Bakı, s.94; ARDA, f.970, siy.1, iş 5, v.14

³ Kazım Karabekir. İstiklal Hərbimiz. Türkiyə-İstanbul, 2008, C.1, s.56

⁴ «Азербайджан», 25.IX.1918, №4

Osmanlı ordusu təkcə Bakıda deyil, qədəm qoyduğu hər yerdə dinc əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün gərəkli tədbirləri görürdü. Osmanlı ordusu 1918-ci il oktyabrın əvvəlində Qarabağda dinc əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hərbi əməliyyata başladıqdan dərhal sonra yerli azərbaycanlılara qarşı qətl və qarətlərlə məşğul olan dəstələr silahlarını təhvil verməyə, aman diləməyə başladılar. Quldurların bir hissəsi isə Andronikin başçılığı altında İrəvan tərəfə qaçdı¹.

Osmanlı dövləti AXC-yə müxtəlif hakimiyyət orqanları yaratmaq üçün də yardımlar göstərdi. İstanbulda Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1918-ci ilin iyul ayında Osmanlı rəsmiləri ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Osmanlı tərəfi maliyyə məsələləri üzrə mütəxəssis Xalid bəyi Azərbaycana ezam etməyə qərar vermişdir².

Bu yarımfəsildə Azərbaycan və Dağlı hökumətlərinin Osmanlı dövlətinin çoxəsrlik idarəçilik təcrübəsindən və mütəxəssislərinin yardımından bəhrələnməyə çalışmaları qeyd edilmişdir. Qafqaz respublikaları müvafiq qanunvericilik aktları və normativ sənədlər hazırlanmasında da Türkiyə nümunəsini əsas götürürdülər.

Dissertasiyanın *ikinci fəsl* **“Qafqaz respublikaları və Türkiyə arasında hərbi-siyasi münasibətlər”** adlanır və 2 yarımfəsildən ibarətdir. *Birinci yarımfəsil “Cənub-qərbi Qafqazla bağlı Qafqaz respublikalarının və Osmanlı dövlətinin siyasəti”* Bu yarımfəsildə Mudros barışıqı imzalandıqdan sonra Osmanlı hərbi qüvvələrinin Cənubi Qafqazdan çəkilməsi, Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin müsəlman əhalisini çətin vəziyyətdə qalması qeyd edilmişdir. 1918-ci il noyabrın 11-də ingilis hökuməti Antanta adından Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin dərhal boşaldılmasını tələb etdi³. Noyabrın 27-də ingilislər Osmanlı qüvvələrinin çəkilib getməsinə gözləmədən Batuma qoşun çıxarıb şəhəri işğal etdilər. İngiltərə hərbi qüvvələri Qafqaza daxil olduqdan və Batumu işğal etdikdən sonra gürcü ədəbiyyatı və tarixi üzrə tanınmış alim Oliver Vardrop Cənubi Qafqaz respublikalarına ali komissar təyin edildi. O. Vardropun qərargahı Tiflisdə yerləşirdi.

1918-ci ilin sonunda Osmanlı qoşunlarının çəkilməsi ilə əlaqədar Qars, Batum və Axalsıx bölgələrində türk-müsəlman əhali ciddi təhlükələrlə üzləşdi. Dekabrın 5-də Axalsıx və Axalkələk bölgələri gürcü qoşunlarının nəzarətinə keçdi. Gürcülər dərhal hər iki bölgənin idarəsində çalışmış

¹ «Азербайджан», 7.X.1918, №6

² Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), с.38

³ Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании, с.190

şəxsləri vəzifədən çıxarıb, ölkədən qovdular. Dekabrın 16-da gürcü qoşunları erməni hərbi birliklərini məğlub edib Axalkalakı tamamilə ələ keçirdilər. Borçalıda isə dekabrın 25-nə qədər davam edən silahlı toqquşmalarda Dronun başçılıq etdiyi erməni hərbi qüvvələri Lori bölgəsini tamamilə ələ keçirdi. İngilis hərbi nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə dekabrın 31-də toqquşmalar dayandırıldı¹. AXC Xarici işlər nazirliyi 1919-cu il yanvarın 8-də Antanta qüvvələrinin Bakıdakı komandanı general V.Tomsona nota göndərərək bildirdi ki, Osmanlı qoşunlarının bu bölgələri tərk etməsindən sonra “Ermənistan və Gürcüstan respublikaları bu vilayətlərin hesabına öz sərhədlərini genişləndirməyə var qüvvələri ilə can atırlar. Bu torpaqlar nə indi, nə də keçmişdə Ermənistan və ya Gürcüstanın tərkibində olmuşdur, ona görə də onların bu hərəkətlərinin hüquqi və ya mənəvi əsası yoxdur”².

Bu yarımfəsildə Ermənistan və Gürcüstan hərbi qüvvələrinin Borçalı, Axalsıx və Axalkələk bölgələrində yerli müsəlman-türk əhaliyə qarşı zorakılıqlardan bəhs olunmuşdur. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Vəkilov Böyük Britaniyanın Qafqazdakı Baş komissarına ünvanlandığı notada Qars vilayəti Şuragəl sahəsi Milli Şurasının 3 fevral 1920-ci il tarixli məlumatı əsasında Ermənistan hökumətinin azərbaycanlılar yaşayan məntəqələri silah gücünə özünə tabe etməsinə etirazını bildirdi. Bu cür tabe etmənin bütün kəndlərin dağıdılması və əhalisinin amansızlıqla məhv edilməsi ilə müşayiət edildiyi qeyd olundu³.

Osmanlı dövləti Cənub-Qərbi Qafqazı tərk etdikdə yerli əhalinin təşkilatlanması və özünü müdafiə edə bilməsi üçün bir sıra tədbirlər görmüşdü. Azərbaycan hökuməti də imkanı daxilində həm diplomatik, həm də maddi yardım göstərmişdi. Lakin İngiltərənin yardımı ilə Qars vilayətini ələ keçirən erməni hökuməti burada yerli müsəlman türk və kürd əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti yeritməyə başladı. Yalnız 1920-ci ilin sonunda türk silahlı qüvvələri bu bölgələri erməni silahlı dəstələrindən təmizləməyi bacardı və Sovet Rusiyası ilə mürəkkəb danışıqlardan sonra Qars və Ərdəhan vilayətlərinin Türkiyəyə birləşdirilməsinə nail oldu.

İkinci yarımfasil “Şimali Qafqazın dağlı xalqlarına Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanın yardımları” adlanır. Dissertasiyanın bu bölümündə qeyd edilmişdir ki, Dağlı Respublikası nümayəndə heyəti 1918-ci il iyunun 8-də Batumda Osmanlı dövləti ilə dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən, Osmanlı dövləti Dağlı Respublikasına

¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с.483

² ARDA, f.894, siy. 4, iş 4, v. 38

³ Yenə orada, siy. 10, iş 30, vər. 29

hərbi yardım göstərdi¹. 1918-ci ilin iyununda Nuru paşa Dağıstana Şəki-Axtı yolu ilə hərbi dəstə göndərdi. İsmayıl Haqqı bəyin başçılıq etdiyi 74 zabit və 577 əsgərdən ibarət olan bu dəstə Dağıstanın dağlıq bölgəsində bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan Nuh bəy Tarkovskinin və polkovnik Cəfərovun rəhbərliyində olan könüllü dəstələrə yardım göstərdi.

AXC hökuməti də yarandığı ilk günlərdən Dağlı Respublikasına siyasi, iqtisadi və hərbi yardım göstərmək istiqamətində ardıcıl səy göstərirdi. AXC hökuməti özünün çətin vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, 1918-ci ilin sonu – 1919-cu ilin ilk aylarında Dağlı Respublikasına 50 milyon manat həcmində maliyyə yardımı göstərdi. M.Ə.Rəsulzadə bu yardımın real miqyasını təsəvvür etmək üçün aşağıdakı müqayisələri diqqətə çatdırmışdı: 50 milyon manat o zamankı valyuta kursu ilə 2,5 milyon ingilis funtsterlinqinə bərabər idi. 1919-cu il üçün AXC büdcəsinin xərcləri 415 milyon manat müəyyən edilmişdi və Dağlı Respublikasına Azərbaycanın maliyyə yardımı dövlət büdcəsinin 1/8 hissəsini təşkil edirdi².

AXC 1919-cu ilin əvvəlində Şimali Qafqazın Denikin tərəfindən işğalına qarşı Dağlı hökumətinə həm də diplomatik və hərbi yardım göstərdi. Fevralın 25-də öz səlahiyyətli elçisi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi Temir-Xan-Şuraya göndərməyi qərara aldı. Martın 6-da Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Bakıdakı müttəfiq qoşunlarının komandanı general V.Tomsona nota təqdim etdi. Notada Antanta dövlətlərindən "...qan tökülməsinin və bütün Qafqazı bürüyə biləcək böyük yanğının qarşısını almaq məqsədilə general Denikinın Könüllü ordusunun Dağlı Respublikasına qarşı təcavüzkar hərəkətlərinə dərhal son qoyması üçün ən qəti tədbirlər görülməsi" istənilirdi³. Azərbaycanın ardınca Gürcüstan hökuməti də Denikinın Dağlı Respublikası ərazisinə hücumuna etirazını bildirdi və Dağlı hökumətinə yardım göstərəcəyini elan etdi. Sentyabr ayında dağlı xalqları döyüşçü dəstələri yaratmağa başladılar. Çeçenistanı Denikin ordusundan azad etməli olan bu hərbi birliyin təşkilinə Türkiyə zabitləri dəvət edildilər. Azərbaycan Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov 1919-cu il sentyabrın 24-də Tiflisə – Cənubi Qafqazın ali komissarı Haskelə teleqram göndərərək, Dağıstanda general Denikinın ordusunun işğalçı siyasətinə qarşı bir aydan artıq xalq üsyanının davam etdiyini bildirdi. Denikinın ordusunun sahilboyu kəndləri, Dərbənd şəhərini dəniz gəmilərindən toplaqla atəşə tutduğunu qeyd etdi və bu qırğının dayandırılması, Könüllü

¹ Nəsir Yücər. Göstərilən əsəri, Bakı, Qafqaz Universiteti nəşriyyatı, 1999, s.66

² Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, s.59

³ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), с.177-178

Ordunun Dağıstandan çəkilməsi üçün Haskelin işə qarışmasını xahiş etdi¹.

Oktyabrın 20-də dağlı qüvvələri Dərbəndi mühasirəyə aldı. Dağlı hərbi qüvvələrinin topçu və pulemyotçuları türk və gürcülərdən ibarət idi. Oktyabrın 30-na kimi davam edən döyüşlərdə 200-ə qədər denikinçi məhv edildi. Temir-Xan-Şuraya hücum edən dağlı üsyançılara türk zabiti Nüsrət bəy başçılıq edirdi. Dağlıların üsyançı qüvvələrinə 34 türk zabiti rəhbərlik edir, onların silah-sursatla təchizinə isə türk zabiti Xəlil bəy nəzarət edirdi. Oktyabrın sonunda Bakıdan Dağıstan üsyançılarına qoşulmaq üçün daha 100 nəfər türk əsgəri və zabiti yola düşmüşdü². Dağıstanda 1919-cu ilin payızında denikinçilərə qarşı mübarizə aparan yerli üsyançı dəstələrin və general Kereselidzenin başçılıq etdiyi gürcü könüllü dəstəsinin bütün xərclərini Azərbaycan hökuməti ödəyirdi. Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Yusifbəyovun Gürcüstan hökumət başçısına göndərdiyi məktubda Dağıstan cəbhəsinə indiyə qədər 30 milyon manat xərcləndiyi və bundan sonra da hər ay 10 milyon manat vəsait ayrılacağı bildirilirdi³.

Dissertasiyanın *üçüncü fəsl* **“Qafqaz respublikaları və Türkiyə arasında iqtisadi-mədəni əlaqələr”** adlanır və 3 yarımfəsildən ibarətdir. **“İqtisadi və maliyyə sahəsində əməkdaşlıq”** adlanan *birinci yarımfəsildə* qeyd edilmişdir ki, 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında sülh və dostluq müqavilələrinin bağlanması qarşılıqlı faydalı iqtisadi-ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməyə əlverişli imkan yaratdı.

1918-ci il iyunun 4-də Batumda Türkiyə ilə Gürcüstan arasında imzalanmış sülh və dostluq müqaviləsinin 7-ci maddəsinə görə, iki ölkə arasında hüquqi və iqtisadi münasibətləri nizama salmaq üçün ayrıca konsul konvensiyası və ticarət müqaviləsi və digər aktlar bağlanması barədə razılıq əldə edildi. Nəticədə həmin gün əlavə olaraq üç ayrı anlaşma da imzalandı. Bunlardan birincisi 9 maddədən ibarət olub, ticarət və dənizçilik sahəsində tərəflərin bir-birinə ən yaxşı şərtlər tətbiq etmələri haqqında idi. Digər müqavilə sərhəd bölgələrində ticarətin asanlaşdırılması şərtləri haqqında idi. Bir ölkədən digərinə aparılan taxıl məhsulları və un, ev və təsərrüfat əşyaları, diri heyvan və heyvandarlıq məhsulları aparılması üzərinə gömrük rüsumu və ya hər hansı vergi qoymamalı idilər.

Lakin Gürcüstan hökuməti Almaniya ilə mayın 28-də Potidə imzaladığı anlaşmaya əsaslanaraq Batumda bağlanmış müqavilələrin həyata keçirilməsini əngəllədi. Yalnız 1918-ci ilin avqust-sentyabr aylarında

¹ ARDA, f.894, siy. 10, iş 112, vər. 77

² ARDA, f.894, siy. 10, iş 112, vər. 95

³ Yenə orada, vər. 98

Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında aparılan danışıqlar nəticəsində dəmir yolu ilə yükdaşımaları, iqtisadi-ticarət əlaqələrini nizama salmaq və inkişaf etdirmək mümkün oldu. 1918-ci il oktyabrında Gürcüstan hökuməti Azərbaycanın Türkiyəyə göndərdiyi neft məhsullarını öz ərazisindəki dəmir yolları vasitəsilə Batum və Gümrüyə buraxmağa razılıq verdi¹. Azərbaycandan neft məhsulları alınması Türkiyənin ağır iqtisadi vəziyyətini qismən yüngülləşdirdi. 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında neft daşıyan gəmilər Batumdan İstanbula, Trabzona müntəzəm reydlər etməkdə idi. Bakıdan böyük həcmdə ağ neft və benzin göndərilməsi nəticəsində İstanbulda bu məhsulların qiyməti 10 dəfəyə qədər ucuzlaşdı².

Azərbaycan hökuməti Türkiyəyə və xaricə neft ixracını daha böyük həcmdə davam etdirmək üçün bəzi digər addımları da atmağa başladı. İlk növbədə, Bakı-Batum ağ neft kəmərinin təmirini oktyabrın əvvəlində Gürcüstan sərhəddinə qədər ərazidə başa çatdırdı³. Lakin Türkiyənin Birinci dünya müharibəsində məğlub olması və Cənubi Qafqaza Antanta hərbi qüvvələrinin yeridilməsi ilə regionda ictimai-siyasi vəziyyətin dəyişməsi bu sahədə işləri təxirə salmağa məcbur etdi.

Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlı respublikaları yarandıqdan sonra milli hökumətlər qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri maliyyə vəziyyətinin, pul-kredit siyasətinin nizama salınması idi. Bu istiqamətdə Osmanlı dövlətinin yardımları böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu yardımlar Azərbaycan hökumətinə nəgd pul verilməsi, maliyyə məsələləri üzrə məsləhətçi ayrılması, Azərbaycan pullarının İstanbulda kəsilməsi və s. sahələrə aid idi.

1918-ci ilin yayında ağır maliyyə böhranı keçirən Azərbaycan yalnız Türkiyənin təcili yardımları ilə bu problemi qismən yoluna qoya bildi. Azərbaycan hökumətinin 5 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə respublikada dövriyyədə olan bütün pullar: Rusiya rublu, Cənubi Qafqaz və Bakı bonları eyni dəyərə malik elan edildi⁴. Bu pulların Osmanlı lirası ilə dəyişdirilməsi üçün vahid məzənnə müəyyən edildi. Məqsəd Azərbaycan Respublikası ərazisində Osmanlı pullarından istifadə edilməsini asanlaşdırmaq idi. 1918-ci il noyabr ayının əvvəlində isə “Azərbaycan” qəzeti məlumat dərc etmişdi ki, İstanbulda Azərbaycan Respublikasının kredit biletləri çap edilməyə başlanıbdır. Pulun ölçüləri və rəngi Türkiyə kredit biletlərinə tam oxşar idi⁵.

¹ «Азербайджан», №8, 11.X.1918

² Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, c.V, Bakı, 2001, s.335

³ «Азербайджан», №8, 11.X.1918

⁴ Yənə orada, №5, 7.X.1918

⁵ «Азербайджан», №24, 7.XI.1918

Lakin Türkiyəyə Almaniyadan pul kəsilməsi üçün zəruri olan kağız və digər materialların gətirildiyi dəmir yolunun bağlanması, ardınca da Osmanlı dövlətinin müharibədən məğlub çıxması bu işləri yarımçıq qoydu.

Osmanlı dövləti Ermənistan Respublikası ilə də normal münasibətlər, o cümlədən iqtisadi-ticarət əlaqələrinin yaradılması istiqamətində zəruri addımlar atırdı. Türkiyənin Qafqaz cəbhəsi komandanı Xəlil paşa Şiraka 50 min qaçqının qayıtmasına icazə vermiş və erməni hökumətinə 12 min pud buğda göndərmişdi ki, qaçqınları ərzaqla təmin etsin¹. Axalsıx şəhərinin keçmiş başçısı Zoryan 1918-ci ilin oktyabrında İrəvanda bildirmişdi ki, türklərin yerli əhaliyə, o cümlədən ermənilərə münasibəti son dərəcə mədənidir, heç bir zorakılıq halına yol verilmir. Əhalinin ərzaqla təminatı da yaxşıdır².

Bütün bu faktlar aydın göstərir ki, 1918-1920-ci illərdə Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında iqtisadi və ticarət sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində atılan addımlar faydalı olmuşdur. Mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə region dövlətləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin müsbət məcraya salınmasına öz töhfəsini vermişdir.

İkinci yarımfasil “Nəqliyyat və rabitə sahələrində qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi” adlanır. Bu yarımfasildə nəqliyyat, xüsusən də dəmir yolu ilə yükdaşımaları və poçt, teleqraf rabitəsini qaydaya salmaq məsələlərindən bəhs olunmuşdur. 1918-ci ilin yazında Batum konfransında Osmanlı tərəfi Azərbaycana və Şimali İrana doğru ordu hissələrinin hərəkət etməsi üçün Qars-Gümrü-Culfa dəmir yolu xəttinin onlara verilməsi məsələsini qaldırdı³. Almaniya isə Gürcüstan dəmir yollarını tam nəzarət altına almağa çalışır və Osmanlı hərbi qüvvələrinin ondan istifadə etməsinə imkan vermirdi. Gürcüstan dəmir yollarına nəzarət edən alman hərbi komissiyasının Gürcüstan Hərbi nazirinə ünvanladığı 5 iyun 1918-ci il tarixli məktubda gürcü nazirdən «Gürcüstan və Almaniya arasında imzalanmış müqavilənin maddələrinə, həmçinin şifahi razılaşmaya əsasən dəmir yolu nəqliyyatının hərbi və texniki məsələləri barədə türk zabitlərə, agentlərə heç bir məlumat verilməməsi» tələb edilirdi⁴.

1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti və Cənubi Qafqaz respublikaları Cənubi Qafqaz dəmir yolları üzrə ayrıca müqavilə imzaladılar. Hər bir dövlətin payına düşən dəmir yolu xəttinin uzunluğuna müvafiq şəkildə bölünməsi haqqında razılaşma əldə edildi⁵. Osmanlı dövləti 3

¹ «Кавказское слово», №174, 28.IX.1918

² «Азербайджан», №7, 9.X.1918

³ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с.270

⁴ Пипия Г. В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг., с.104

⁵ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с.365

nəfərlik komissiya yaradıb Tiflisə göndərirdi. Tiflisdəki komissiya ilə müntəzəm əlaqə saxlanılması üçün Tiflislə Batum arasında teleqraf xətti bərpa edildi¹.

1918-ci ilin avqustunda Şərq orduları qrupunun komandanı Xəlil paşanın təşəbbüsü ilə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan nümayəndələrinin iştirakı ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında və Osmanlı dövlətinin sərhədlərinə kimi dəmir yolu nəqliyyatının işini tənzimləmək üçün Tiflisdə müşavirə keçirildi². Oktyabr ayının əvvəlində Bakı ilə Tiflis arasında poçt qatarı və yük-sərnişin qatarı iki şəhər arasında hərəkət etməyə başladı, müntəzəm dəmir yolu əlaqəsi bərpa edildi³. Osmanlı dövlətinin qətiyyətli addımları, səmərəli təklifləri 1918-ci ilin payızında bu yollardan normal istifadə edilməsinə imkan vermişdi.

1919-cu ilin ilk aylarında Qafqazdakı ingilis missiyası öz vəsaiti hesabına Qafqazı Türkiyə üzərindən Qərbi Avropa ilə birləşdirən teleqraf xəttini bərpa etməyə başlamışdı. İlk növbədə Tiflis-İstanbul-Paris-London xəttinin bərpası nəzərdə tutulurdu. 1919-cu ilin iyul ayında Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Antanta ölkələri arasında Türkiyə vasitəsilə poçt rabitəsinin davamlı və sabit olması üçün Britaniya hərbi poçt idarəsi Batumda poçt məntəqəsi yaratmışdı. Batumdakı poçt məntəqəsi hər həftə Tiflis, İrəvan və Bakıdan göndərilən poçt kisələrini qəbul edib İstanbula göndərirdi, oradan da London, Paris və digər şəhərlərə yola salınırdı⁴.

“Maarif və mədəniyyət sahəsində əlaqələr” adlanan *üçüncü yarımfasildə* qeyd edilmişdir ki, Qafqaz respublikaları 1918-ci ildə istiqballıyyət qazandıqdan sonra xalqın maariflənməsinə, təhsilin milliləşdirilməsinə, yeni məktəblər açılmasına böyük diqqət yetirməyə başladılar. Osmanlı dövləti Qafqazın müsəlman əhalisinə, xüsusən də gənc Azərbaycan respublikasına xalq maarifinin inkişaf etdirilməsində də böyük yardımlar göstərirdi. AXC Xalq maarifi nazirliyi həm yeni təşkil edilən pedaqoji kurslarda, həm də məktəblərdə türk dilindən və türk dilində digər fənlərdən dərs demək üçün Türkiyədən mütəxəssislər cəlb etdi. Onların xeyli hissəsi 1919-1920-ci illərdə Bakı, Gəncə və Qazax Müəllim Seminariyalarında çalışmışdı⁵. Türkiyəli müəllimlər Bakı ilə yanaşı, Gəncə, Nuxa, Zaqatala, Lənkəran şəhərlərində gimnaziyalarda, hətta kənd məktəblərində müəllimlik etməyə həvəslə gedirdilər.

¹ Serpil Sürmeli. Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), s.175

² ARDA, f.894, siy. 10, iş 44, v.5

³ «Азербайджан», №6, 8.X.1918

⁴ Yenə orada, №149, 18.VII.1919

⁵ ARDA, f.51, siy.3, iş 8, v.65; iş 9, v.41; iş 12, v.165; iş 51, v.1; iş 277, v.2 və s.

1918-ci ilin payızında Naxçıvandan Kazım Qarabəkir paşanın məsləhətinə əsasən ali təhsil almaq, ixtisaslı hərbiçilər, zabitlər hazırlamaq üçün yüzrlə naxçıvanlı gənc Türkiyənin hərbi məktəblərinə göndərildi¹. Azərbaycan Parlamenti 1919-cu il sentyabrın 1-də tələbə və abituriyentlərin xaricdə xəzinə hesabına ali təhsil alması üçün qanun qəbul etdi. Bu məqsəd üçün dövlət xəzinəsindən Xalq maarif nazirliyinə 7 milyon manat vəsait ayırdı. Nazirlik bu vəsait hesabına Almaniyaya 49, Fransaya 27, İtaliyaya 4, İngiltərəyə 1, Rusiyaya 13, Türkiyəyə 9 tələbə göndərdi². Xalq maarifi nazirliyi İstanbuldakı diplomatik nümayəndəliyə 1920-ci il fevralın 29-da göndərdiyi məktubda bildirdi ki, Türkiyədə tələbələrə təhsil almaları üçün 25200 frank məbləğində vəsait ayrılmışdır³.

Gənc Azərbaycan dövlətinə Türkiyənin böyük yardımları həm də məktəb və gimnaziyaların Türkiyədə nəşr edilmiş dərslik və tədris proqramları ilə təmin edilməsi kimi sahəsində idi. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq maarifi nazirliyinin xahişi ilə məktəb və gimnaziyaları, müəllimlər seminariyalarını dərslik və kitablarla təmin etmək üçün Türkiyədən «Elmül-Hesab», «Müəllim-Sərfi», «Sərfi-Türki», türkcə «Əlifba», «Türk çələngi», «Tarixi Təbii», «Rəhbəri-cəbri» və digər dərsliklər alınıb gətirilmişdi⁴.

Cənubi Qafqaz respublikalarının Osmanlı dövləti ilə mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsində teatr xadimlərinin qastrolları da önəmli yer tuturdu. 1918-ci ilin payızında Tiflisdəki müsəlman artistləri truppası Türkiyədə qastrolda olmuş və üç aydan artıq İstanbulda müvəffəqiyyətlə tamaşalar göstərmişdi. Bu qastroldan bəhs edən Türkiyə qəzetlərindən biri yazmışdı: “Qafqazın zəngin səhnələrində... tamaşalar verməyə alışmış bu aktyorlar bizim sınıq-salxaq dekorasiyalı səhnələrimizdə qətiyyənlə Avropanı yamsılamadan öz milli xəzinələrindən götürülmüş və bizim ruhumuza tamamilə uyğun olan tamaşalar verirlər”⁵. 1919-cu ildə isə Azərbaycan artistlərinin İstanbulda verdikləri tamaşalara həsr etdiyi məqaləsində türk yazıçısı Rəşad Nuri Güntəkin azərbaycanlı artistlərin ustalığını, Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan” və “Məşədi İbad” musiqili komediyalarının yüksək ideya-bədii səviyyəsini xüsusi qeyd etmişdi⁶.

Nəticə hisəsində tədqiqatın əsas yekunları qeyd edilmişdir.

¹ Hüseynzadə L. Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda. // Bərabər yürüdük biz bu yollarda... Xatirələr, faktlar, sənədlər. Bakı, 2007, s.151

² ARDA, f.51, siy. 3, iş 40, v. 3

³ Yenə orada, v. 21

⁴ Yenə orada, siy.2, iş 10, v.1, 34, 36

⁵ Azərbaycan tarixi, c.V, s.494-495

⁶ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VIII c., Bakı, 1984, s.142

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin nəşr edilmiş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Qafqaz Respublikalarının Osmanlı dövləti ilə əlaqələrinin qurulması. Bakı, “Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri” jurnalı, Humanitar elmlər seriyası, №4, 2010. s.148-154
2. Qafqazın yeni yaranmış cümhuriyyətləri ilə Osmanlı dövləti arasında mədəni əlaqələrin qurulması.// “Türk dünyası: dünəni və bu günü” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransa təqdim olunmuş məruzə tezisləri. Bakı, “Viktori” nəşriyyatı, 2011. s.349-351
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində maarifin inkişafına Osmanlı dövlətinin yardımları. Bakı, “Tarix və onun problemləri” jurnalı, №3, 2012. s.90-97
4. AXC ilə Türkiyə arasında maliyyə sahəsində əməkdaşlıq (1918-1920-ci illər). Bakı, “Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri” jurnalı, Humanitar elmlər seriyası, №2, 2013. s.155-162
5. Azərbaycanlı gənclərin Türkiyə universitetlərində təhsil almaları haqqında (1918-1920-ci illər). Bakı, Odlar Yurdu Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, №38, 2013. s.182-187
6. Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqaz respublikaları ilə münasibətlərində dəmir yolu məsələsi. “Sivilizasiya”. Bakı Avrasiya Universitetinin elmi-nəzəri jurnalı, №1, 2014. s.120-126
7. Турецко-Южнокавказские торгово-экономические отношения (1918-1920-е годы). Москва. «Вестник Московского Университета». Серия 8, История, №2, 2014. с.128-135
8. Türkiyənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə ictimai asayişin qorunması sahəsində yardımları. Bakı, “Geostrategiya” jurnalı, № 2, 2014. s.46-48
9. Assistance of Turkey in the Establishment of the Azerbaijan Democratic Republic. ASOSJOURNAL The journal of Academic social Science, yıl 2, sayı 6. s.316-321.
10. “Heydər Əliyev irsindən ümumtəhsil müəssisələrində istifadə etməyin elmi-pedaqoji əsasları”. Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92 illiyinə həsr olunmuş V beynəlxalq konfrans. Bakı, №5, 2015. s.177-178
11. “1918-1920-ci illərdə erməni silahlı dəstələrinin Cənub-qərbi Qafqazın müsəlman əhalisini qətl etmələri haqqında”. // “Uydurma erməni soyqırımı: yalanlar, iftiralar. Türk-müsəlman soyqırımı: faktlar, həqiqətlər” mövzusunda ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92 və hakimiyyətə qayıdışının 22 illiyinə həsr olunmuş II beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2015, s. 168-173

**СВЯЗИ КАВКАЗСКИХ РЕСПУБЛИК С ТУРЦИЕЙ (1918-1920 ГГ.)
РЕЗЮМЕ**

Во введении обосновано значение научной актуальности и изучение темы для истории Кавказа и Турции, отмечены хронологические рамки, цели и задачи исследования, изложено состояние в области изученности темы, охарактеризованы основные источники, указаны методологические основы, главные научные новшества, теоретическое и практическое значение исследования.

В первой главе диссертации разрабатывается проблема «Установления связей между новообразовавшимися республиками Кавказа и Османской империей». В данной главе исследованы усилия Османской империи в деле установления нормальных соседских отношений с правительством Закавказской республики в первые месяцы 1918 года; шаги, предпринятые Османской армией с целью недопущения уничтожения армяно-грузинскими военными формированиями мусульманских селений Карской и Батумской областей, а также Иреванской губернии; подписанные в Батуми договора между Османской империей и Кавказскими республиками; содействие, оказываемое Османской империей Кавказским республикам в области государственного строительства и охраны общественного порядка.

Во второй главе диссертации исследуются проблема «Военно-политические отношения между Кавказскими республиками и Турцией». В данной главе были подвергнуты тщательному анализу такие вопросы, как уход Османских военных сил с Южного Кавказа после подписания Мудросского перемирия, трудности, с которыми столкнулось мусульманское население Карской, Ардаганской и Батумской областей, насилия, чинимые военными силами Грузии и Армении над местным мусульманским населением Борчалы, Ахалцых и Ахалкалахи, дипломатическое и военное содействие, оказываемое Азербайджанским правительством с целью организации и самозащиты местного мусульманского населения Южного Кавказа, военная и финансовая помощь Турции, Азербайджана и Грузии народам Северного Кавказа.

Третья глава диссертации посвящена «Экономическим и культурным связям между Кавказскими республиками и Турцией». В ней освещены развитие взаимовыгодных торгово-экономических связей между республиками Азербайджан, Грузия и Армения, с одной стороны, и Турции, с другой; содействия Османской империи, направленные на упорочение торговли в приграничных районах, упорядочение финансовой ситуации, денежно-кредитной политики, равно как и меры по урегулированию транспортных, особенно железнодорожных грузопотоков, почтового и телеграфного сообщения. Также было уделено особое внимание к связям в области просвещения и культуры.

В заключении отмечены основные выводы исследования.

The relations of the Caucasian republics with Turkey (1918-1920 years)
SUMMARY

In the Introduction is stated the actuality of the theme, the importance of its studying for history of the Caucasus and Turkey, the chronological framework of the research, goals and objectives, and the state in the studying of it: successes and shortcomings are stated, main sources are characterized, and shown the methodological basis, major scientific innovations, theoretical and practical importance of the research.

The first chapter of the dissertation is called “The establishment of the relationships between the newly formed Caucasian republics and the Ottoman Empire”. The efforts of the Ottoman Empire in the early months of 1918 for the establishment of normal relationships with the newly formed South Caucasian government in the Caucasus, steps taken by the Ottoman army troops to prevent the destruction of the Muslim villages in the Kars and Batum provinces and the Iravan gubernia by the Armenian-Georgian military units, agreements signed by the Caucasian republics and the Ottoman Empire in Batum, assistance of the Ottoman Empire to the Caucasian republics in the state building and in the protection of public order is investigated in this chapter.

The second chapter of the dissertation is called “The military-political relations between the Caucasian republics and Turkey”. The withdrawal of Ottoman military forces from the South Caucasus after the signing of the armistice in Mudros, remain of the Muslim population of Kars, Ardahan and Batum provinces in a difficult situation, violence against the Muslim Turkic people by Armenian and Georgian military forces in Spitak, Akhalsikh and Akhalkalak regions, the diplomatic and financial assistance of the Azerbaijan government to the local population of the South-West Caucasus in order to be organized and to be able to defend itself, and the military and financial aid to the mountaineers of the North Caucasus by Turkey, Azerbaijan and Georgia is investigated in this chapter.

The third chapter of the dissertation is called “The economic and cultural relations between the Caucasian republics and Turkey”. The assistance of the Ottoman State in the development of mutually beneficial economic and trade relations between the Ottoman Empire and the republics of Azerbaijan, Georgia and Armenia, the simplification of trade in border areas, the regulation of financial situation, the monetary and credit policy, measures for the settlement of such issues as the transportation of cargo, in particular, by rail, and post and telegraphic communication is highlighted in this chapter. Special attention was given to the relations in the field of education and culture.

In the Conclusion were noted the main results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ИСА ИБРАГИМ ОГЛУ АРСЛАН

**СВЯЗИ КАВКАЗСКИХ РЕСПУБЛИК
С ТУРЦИЕЙ (1918-1920 ГГ.)**

Специальность: 5502.01 – Всеобщая история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории**

БАКУ - 2016